

DŽEMAL ČELIĆ

(Sarajevo)

DOMAĆE I ORIJENTALNO U MATERIJALNOM KULTURNOM NASLJEDU BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

Obično se misli da su naši ljudi samim prihvatanjem islama kao religije i svjetonazora prekinuli sa svojim ranijim civilizacijskim korijenima i kulturnim tekovinama, zamjenjujući ih novim, preuzetim s islamskog Istoka. Da to nije tako, već da je, naprotiv, samim širenjem islama kod nas nastupila višestoljetna faza plodne simbioze zatečenih, autohtonih kulturnih vrijednosti, nataloženih na ovoj tromeđi evropskog Zapada, Istoka i Sjevera, sa široko otvorenim arapsko-tursko-perzijskim islamskim uplivima, govori bezbroj pokazatelja - od bošnjačkog jezika, usmene i pisane književne tradicije na tom jeziku, preko pjesme i igre, do nerijetko paganskih vjerovanja i običaja, koji su plodno koegzistirali uporedno s tekovinama islamske kulture kroz više od pet stotina godina.¹ Simbioza autohtonog s islamsko-orijentalnim također se lako uočava u materijalnoj kulturi ovih krajeva - u arhitekturi, skulpturi, slikarstvu, u raznim vidovima primjenjenih umjetnosti² Ovo izlaganje ima za cilj da ukaže na neke eklatantne primjere koji tu tezu osnažuju.

Ne zamjerite ako počnemo od groba, odnosno muslimanskog nadgrobnog kamenja. Ako i u čemu a ono u nadgrobnom kamenju srednjevjekovna Bosna iskazala je sebe. Blizu 70.000 evidentiranih stećaka na oko 2.500 lokaliteta i danas svjedoče svojim postojanjem, svojom u kamenu isklesanom simbolikom i porukom, o jednom autentičnom vremenu i shvatanjima.³ Primajući islam, Bošnjaci su - čini se, radikalno odbacili ležeći stećak, zamijenivši ga - pod uticajem islama - vertikalno postavljenim nišantašima. No, preko 100 nekropola tzv. šehitluka, tj. grupacija nišana iz rane faze širenja islama po ovim krajevima, svjedoče nam, negdje manje ili više, o preuzimanju većeg dijela simbolično-dekorativnog inventara stećaka na te nove "bilige", počev od rozete, jabuke ili

1. Izvjesne naznake mogu se naći u djelu S. Balića: *Kultura Bošnjaka-Muslimanska komponenta*, Wien, 1973.

2. Dž. Čelić, *Utjecaj Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda*, Enc. Jugoslavije VIII., Zagreb, 1972; Isti, *Ni orijentalni, ni bilo koji drugi, već bosansko-hercegovački spomenici*, "Oslobođenje", 1. V 1978; Isti, *Tragajući za izvornošću*, "Slovo Gorčina", Stolac 1984., str. 38-45.

3. Najpotpunije podatke, s pregledom ostale vrlo obimne literature o srednjevjekovnoj umjetnosti, daje Š. Bešlagić: *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982.

bordure, preko raznog oružja i zastavica, do ptica i drugih životinja, ruke ili šake, sve do kompletne ljudske figure (Trnovo). Preuzima se i jezik i pismo stećaka za prvu islamsku epigrafiku, primjerice na nišanima Mahmuta Brankovića, Solimana Oškopice i drugih.⁴ Zanimljivo je da se prvi plastično urađeni turban u našim krajevima nalazi na istom nišanu na kome i najduži epigrafski natpis na narodnom jeziku, pisan bosančicom (nišan Hasana i Ahmeta Radilovića u selu Čadovini kod Rogatice).

Tek polovinom XI st. pojavljuju se prvi natpisi arapskim pismom na nišanima domaće provincije. Nišani Mustafa-bega Sokolovića u selu Šetići kod Rogatice, impozantni po veličini i robusni po obradi, zanimljivi su po svojoj epigrafici. Slova nisu isklesana (plastična) što je gotovo bez izuzetka značajka orijentalno-islamske epigrafike, već udubljena kao na stećcima. U samoj poruci Mustafa-beg nije *el merhum vel magfur* (frazza koja normalno ide na islamski nadgrobnik), on je *sahibul-kabri* -vlasnik groba-što nas misaono opet vraća u srednji vijek.⁵ Ideja o vlasniku groba još se u XIX st. može sresti na nekim muslimanskim nadgrobnicima po Hercegovini.⁶

Tokom XVI st., međutim, u više slučajeva je konstatiran uvoz nišana skopske proizvodnje, uglavnom manjih dimenzija, s tipičnom kaligrafski izvedenom islamskom epigrafikom. Tek od XVII st. uglavnom u XVIII i XIX, razvije se domaće muslimansko nadgrobnno kamenje, no opet ne kao preuzeta orijentalna forma, već kao proizvod nekoliko domaćih škola vrlo izdiferenciranih po regijama. Ne treba puno truda da uočimo bitno različito oblikovanje nišana na prostoru Sarajeva, ili Travnika, ili Pounja, jugozapadne Bosne, Hercegovine. Oblici nišana vezani za turski barok, što ih sretamo po vezirskim turbetima u Travniku i u manjoj mjeri i po drugim mjestima, u neku ruku su izuzetak koji potvrđuje pravilo, a broj im je u svakom slučaju neznan.

Regionalna izdiferenciranost kulturnog nasljeđa bosanskohercegovačkih Muslimana posebno se jasno uočava u oblasti arhitekture. Tri snažna segmenta-srednjobosanski, sarajevsko-fočanski i hercegovački-sa nizom subregionalnih ili prelaznih međuregionalnih zona i pojava, svjedoče o vrlo diferentnom starijem stratumu arhitekture na ovim prostorima i različitom odnosu prema uticajima koje je sa sobom nosio islam.⁷

Sasvim je razumljivo da Bošnjak, u trenutku kada je primio islam i ranije ime zamijenio muslimanskim, nije porušio kuću u kojoj je do tada živio niti uništio upotrebne predmete kojima se do tada koristio. Naprotiv, ostao je svoj na

4. M. Mujezinović, *Islamska epigrafika BiH*, knj. II., Sarajevo, 1977.; Dž. Čelić, *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije u BiH*, Radovi III Muzeja grada Zenice, Zenica 1973., str. 355-369.

5. M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u BiH*, knj. II., str. 104.

6. Isti, knj. III. str. 367/68 (natpisi na nišanima Zulfikar-kapetana i Muhamed-kapetana Rizvanbegovića).

7. Čelić, *Utjecaji ...*

svom, u kući oca i djeda (arhivalije govore da su često u istoj kući živjeli roditelji u staroj i djeca u novoj vjeri), usvajajući postepeno od muslimana među kojima se nalazilo neke nove običaje, nova estetska naziranja, nova funkcionalna i oblikovna rješenja, prilagođavajući ne samo sebe preuzetim kulturnim: tekovina-ma već i te tekovine samom sebi. Perfieran položaj Bosne u odnosu na prostrano Carstvo i bliski kontakti sa susjednim kulturama, još od srednjeg vijeka nasljeđena samosvijest, a posebno klimatski i drugi prirodni faktori, kao i materijalni uslovi sredine, djelovali su simultano kao katalizatori na ono što je od kultura Istoka ovamo dolazilo zajedno s islamom.

Ovdje ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da se Bosna čak više od 200 godina postepeno uklapala u Osmansko Carstvo, od prvog sukoba s osmanskim silom kod Bileće 1388. (godinu dana prije bitke na Kosovu), preko 1463. kada je srušeno bosansko kraljevstvo (a do tada je Vrhbosna već bila transformirana u osmansko Sarajevo), do pada Jajca 1528. g. i Bihaća tek 1592. Barem toliko je trajao i proces primanja islama, a svakako ne kraće postepeno uklapanje bosanskih kulturnih tradicija u osmansko-islamske norme.

Osmansko-islamski arhitektonski oblici dopirali su do nas prvenstveno carigradskim drumom, preko Novog Pazara na Foču i Ustikolinu, pa na Sarajevo i dalje. Isa-beg Ishaković utemeljuje u blizini srednjevjekovnog Rasa Novi Pazar,⁸ a uz srednjevjekovnu Vrhbosnu Sarajevo.⁹ U oba grada, na osnovnoj urbanoj shemi koju uvodi, gradi i prve džamije i druge javne objekte karakteristične za osmansko-islamski grad tog vremena. Mi, nažalost, nemamo sačuvanu ni jednu jedinu Isa-begovu zadužbinu, i o njihovoj arhitekturi možemo tek nagađati. A i to nagađanje baziramo na spomenicima koji su nastajali 60, 70, pa i 100 godina kasnije, kada su za izgradnju javnih objekata bili već stvoreni neporedivo povoljniji uslovi. Džamija u Ustikolini, za koju tradicija kaže da je najstarija u Bosni i Hercegovini, nema nijednog autentičnog elementa starijeg od polovine XVI st, a njena munara to najbolje ilustrira. Sve što je vrijedno ostavila osmansko-islamska arhitektura na našim prostorima pada u vremenski raspon od prvih decenija XVI st. (Firuz-begov hamam i Skenderija džamija u Sarajevu, Balaguša u Livnu (?), Careva džamija u Blagaju), pa do devetog decenija XVII st. (most na Neretvi u Konjicu), s najvećom gustoćom i kvalitativnim dometom od 1530. do 1590. g. (od izgradnje Gazi Husrev-begovih zadužbina u Sarajevu, do zaključno zadužbina Ferhad-paše Sokolovića u Banjoj Luci).¹⁰

8. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI. st.*, Novopazarski zbornik VIII/1984; M. Radovanović, *Transformacija urbanog jezgra Novog Pazara*, neobjavljeni magisterski rad, Zagreb, 1990.

9. Iz obimne literature o nastanku Sarajeva posebno izdvajamo H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi naučnog društva BiH, Sarajevo, 1960., knj. XIII., str. 71-115.

10. O ovim se spomenicima dosta pisalo, no nažalost nema cjelovitih djela. Izdvajamo: A. Bejtović, *Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF III-IV, Sarajevo, 1953; E. H. Ayverdi, *Avrupada osmanli mimari eserleri-Yugoslavia*, Baha matbaasi, Istanbul, 1981.

Broj ovih spomenika vrlo je ograničen i svodi se na tridesetak džamija, mahom pod kupolama, te jedva još toliko svih drugih javnih građevina. Stilski gledano, ovi spomenici pripadaju u manjoj mjeri predklasičnoj, tzv. rano-carigradskoj arhitektonskoj školi, a većim dijelom su provincijalna ostvarenja klasične osmanske škole Kodža Mimara Sinana. Iz predklasične faze ovamo bi spadale već spomenuta Skenderija, Balaguša i Careva džamija u Blagaju, Čekrekči Muslihudinova i Havadže Durakova džamija u Sarajevu, kao i većina zadužbina Gazi Husrev-begovih. (Ove s prilično razloga danas pripisujemo Adžem Esir Ali-u,¹¹ baš-mimar u koga će na toj funkciji 1538. g. naslijediti Kodža Mimar Sinan.) U klasičnu fazu te arhitekture spadala bi djela Mimara Sinana i njegovih saradnika, od Aladža -džamije u Foči (Mimar Ramadanaga),¹² preko Karađoz-begove džamije i medrese u Mostaru (moguće Mimar Sinan lično), Hadži Alijine džamije u Počitelju, Ali-pašine, Ferhadije i Careve džamije u Sarajevu, Brusa-bezistana, inostova u Mostaru (Mimar Hajrudin) i Višegradu (Mimar Sinan), do Ferhadije i Arnaudije u Banjoj Luci (neuobičajeni koncept Ferhadije čini se da je nastao kao eksperiment Mimar-Sinanove škole za nešto mlađu džamiju Murata III u Manisi).¹³ Postklasičnu fazu XVII st. karakteriziraju Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru, Mehmed-čauševa u Konjicu, medresa, hamam i han Šišman Ibrahim-pašin u Počitelju, Stari most u Konjicu... Svakako, ovdje nismo pobrojali sve osmansko-islamske spomenike Bosne i Hercegovine koji spadaju u neku od ovih faza, no njihov broj u svakom slučaju ostaje vrlo ograničen.

Paralelno s ovim spomenicima imamo također nevelik broj spomenika slabijeg dometa, koji u osnovi podražavaju forme i karakteristike prethodnih. Međutim, oni odaju i slabosti majstora; bilo da se radi o majstorima s Istoka no slabijeg dometa, bilo da se radi o domaćim ljudima koji su, savladavši osnovne forme, no bez dovoljno poznavanja proporcije i detalja, na svojim ostvarenjima ostavljali vlastiti, u velikoj mjeri lokalni pečat. Takve specifičnosti konstatirat ćemo na Begluk-i Glavici-džamiji u Livnu, a posebno džamije Nesuh-age Vučjakovića u Mostaru koja npr. u tamburu pod kupolom nema prozorskih otvora, a u detaljima nedvojbeno barata retardiranim romaničko-gotičkim formama.¹⁴ Osnovna forma jednodobne džamije pod kupolom nastavit će se kroz čitavo XVII, XVIII i XIX st, pa će u posljednjoj fazi na Husejniji u Gradačcu doći do izraza elementi bošnjačkog romantizma,¹⁵ na džamiji Ali-paše

11. Mimar Kemal Altan, *Esir Ali*, čas. "Arhitekt", 1973; Dž. Čelić, *Graditelj Gazi Husrevbegov*, čas. "Radio-Sarajevo, treći program", 60/1988.

12. A. Andrejević, *Aladža džamija u Foči*, Institut za istoriju umetnosti, Beograd, 1972.

13. Isti, *Islamska monumentalna umetnost u Jugoslaviji*, Beograd, 1984., str. 59.

14. C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjevjekovnoj BiH*, Radovi III Muzeja grada Zenice, 1973.

15. Dž. Čelić, *Arhitektura Gradačca i restauratorski zahvat na kuli Husein-kapetana Gradaševića*, "Naše starine" II., Sarajevo, 1954., str. 167-174.

Rizvanbegovića na Buni jedna arhaizirajuća forma poremećnih proporcija, dok će Azizija u Brezovu Polju kod Brčkog preuzeti barokni plašt.

Sve ostalo islamsko arhitektonsko nasljeđe u Bosni i Hercegovini, a to znači preko 1000 džamija,¹⁶ svi mektebi, sve medrese, osim Kuršumlje u Sarajevu, Karađoz-begove u Mostaru, i Šišman Ibrahim-pašine u Počitelju,¹⁷ gotovo sve tekije i brojna turbeta, većina mostova i hanova, te drugih privrednih i utilitarnih objekata, a pogotovo sva stambena arhitektura,¹⁸ u većoj ili manjoj mjeri je pod uticajem osmansko-islamskog predklasičnog, klasičnog ili postklasičnog graditeljstva, no u osnovi pripada regionalnim arhitektonskim školama Bosne i Hercegovine.

Šta karakterizira ove regionalne škole?

U biti, to je regionalan izraz-centralnobosanski, hercegovački, sarajevsko-fočanski-nastao preplitanjem autohtonog predislamskog iskustva i importiranih osmansko-islamskih sadržaja i oblika, prilagođen klimi, lokalnim materijalima i mogućnostima domaćih majstora.¹⁹ Pojedine vrste objekata, ili čak pojedinačni objekti, u većoj su ili manjoj mjeri odrazili bilo domaću bilo orijentalnu komponentu u svojoj sveukupnosti.

Predislamsku domaću komponentu slabo poznamo. Ostavila nam je veliki broj srednjevjekovnih utvrđenih gradova, slabo očuvanih, kasnije pregrađivanih, odavno u ruinama, pa nekoliko također pretežno uništenih crkvenih objekata... Naselja i profana arhitektura u njima ne samo da nisu sačuvani već im realno nema traga. No, zanimljive podatke za proučavanje te starije arhitekture opet nam pružaju stećci, odnosno njihov vrlo obilan arhitektonski dekor, koji nam-kao uostalom i fortifikacije i sakralna arhitektura-daje nepobitne dokaze o prisustvu romaničkog i gotičkog stilskog izraza u osiromašenoj provincijalnoj interpretaciji.²⁰ Analiza tog dekora, kao i analogija s onovremenim zbi vanjima u srednjoj Evropi, navodi nas na zaključke da je najveći dio te izgradnje bio izveden u drvetu, a drvo je, kao neresistentan materijal, odavno moralo propasti. Naprotiv, arhitektonski dekor hercegovačkih stećaka upućuje na oblike koji su se izvodili u kamenu, pod mediteransko-dalmatinskim uticajem. No, ni na tim prostorima nisu sačuvana autentična djela. Pored navedenih indicija, za

16. Vidi: E. H. Ayverdi, Cit. djelo, M. Bećirbegović, *Džamije sa drvenom minarom u BiH*, Sarajevo, 1990; M. Hrasnica, *Arhitekt Josip Pospišil-život i djelo*, u štampi (Biblioteka "Kulturno nasljeđe" - "Veselin Masleša").

17. M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u BiH*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XX-XXI, Sarajevo, 1974., str. 223-364.

18. Problematika stambene arhitekture do danas nije cjelovitije obrađivana. Parcijalna sagledavanja mogu se naći kod R. Meringera, E. Styxa, M. Karanovića, Š. Solde, V. Čurčića, D. Gabrijana i J. Neidhardta, A. Bejića, M. Kadića i drugih.

19. Dž. Čelić, *Utjecaji ...*

20. Arhitektonski motivi na stećcima obrađeni u djelu Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

analogiju su svakako zanimljive starije seoske kuće, koje su nastajale na prostora daleko od orijentalno-islamskih uticaja i za koje se čak može uspostaviti izvjesna analogija s najstarijim, arheološkom metodom utvrđenim ilirskim nastambama. Podjela na područja pretežno drvene, odnosno pretežno kamene gradnje ni u jednoj fazi svakako ne može izostati.

Na takvim, dakle, dvojnim ishodištima nastaje prije svega naša stara stambena arhitektura-bosanska, odnosno hercegovačka. Stara kuća u Krcševu, Varešu, Jajcu, Travniku itd. u principu je kubus, najčešće sklopljen od masivno zidanog prizemlja i bondručnog, preko zidova prizemlja isturenog kata. Ta kuća u svom jezgru ima ognjište, čuva vatru i njenu toplinu. Visok i strm četverovodni krov, pokriven cijepanom šindrom, funkcionalno i estetski djeluje kao ledolomac u doba visokih sniježnih padavina i nanosa. Svi se sadržaji svode pod jedinstven krov. Čak je i stoka nerijetko u najnižoj etaži ukopanoj u kosinu terena, pa otpada potreba za orijentalnom avlijom, tim intimnim isječkom prirode za potrebe porodičnog života. Čovjek se ovdje bori s prirodom i mnogo mu je važnije da prevlada snijeg i led, vjetrove i studen, nego da uživa u njenim ljepotama.

Rezultati tih prevladavanja prirode prenose se dalje i na više oblike stanovanja, čak na vezirski konak u Travniku (koji nažalost poznamo samo iz sačuvane dokumentacije).²¹ Haremluk i selamluk, u pravilu u posebnim zgradama, pod istim su krovom čak i u travničkom konaku, što je svakako proizvod specifične klime, a i duboko ukorijenjene tradicije. Isti konstruktivni sistemi, isti materijali, isti oblici krovova ... koriste se dalje na proizvodnim i drugim privrednim objektima, od seoske mlinice i kovačnice, preko dućana i magaze, do hana i karavansaraja, pa i na obrazovnim i sakralnim, od mekteba i medrese, preko tekije, do mesdžida, manje i veće džamije, do turbeta na grobu uglednika. Zadržavajući osnovni prostorni koncept osmanske džamije, ona je u Bosni, po konstrukciji, detalju i posebno krovu i pokrovu, u bliskim odnosima s kućom ili mlinicom, pa najčešće i munaru dobiva u specifično lokalnim oblicima, naročito ako je rađena u drvetu, a takvih je preko 70 posto u ovim krajevima.²² U vezirskom Travniku, uprkos činjenici da su tu 150 godina rezidirali nosioci vlasti često nebosanskog porijekla, samo su dvije džamije, Jeni-džamija i ona Teskeredžića, samo četiri vezirska turbeta, i samo poneka zidana munara, držali vezu s tursko-islamskom oficijelnom arhitekturom, dok je sve ostalo bilo dominantno domaće.

Istu pojavu, uz izuzetke poneke džamije i turbeta, vidimo i u Banja Luci, i u Jajcu, i u Mrkonjić-Gradu, i u Maglaju itd. No, na najširim prostranstvima npr. Bosanske krajine kao da je oficijelna osmansko-islamska arhitektura proskribovana i prognana. Prisutno je, ukoliko ponešto uopšte još ima sačuvano,

21. Vidi H. Kreševljaković, *Saraji ili dvori bosanskih namjesnika*, Naše starine III., Sarajevo, 1956., str. 13-22.

22. M. Bećirbegović, *Džamije s drvenim munarama...*

samo domaće bosansko-islamsko stvaralaštvo. Ono pokazuje i određeni kontinuitet srednjovjekovnih gotičkih oblika, npr. u izduženim tlocrtima i visokim šiljatim prozorima na krajiškim džamijama, što je samo dokaz uticaja bihačke Fethije (ranije crkve).

Još je eklatantnija situacija u Hercegovini. Mnogo veća upotreba kamena za gradnju, dakle materijala puno otpornijeg zubu vremena nego što je drvo i ćerpić, te neposredna zračenja mediteransko-dalmatinskog i šire zapadnoevropskog stvaralaštva-romanike, gotike, renesanse, pa i baroka-koja su u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni bila puno snažnija od onih srednjeevropskih u sjevernoj i centralnoj Bosni, daju u rezultatu specifičnu islamsko-hercegovačku školu s mnogo karakteristika koje se ponavljaju, tako da ni u kom slučaju nisu usamljene pojave.²³

Po nekim svojim osobinama muslimanska kuća u Hercegovini izgleda čak bliža osmansko-islamskoj od one u Bosni. Sa svojim plasmanom u ambijent, svojim visokim zidovima obzidanim avlijama i neposrednom povezanošću s prirodom, ona se doživljava kao kultiviran isječak prirode i gotovo da se uklapa u formulaciju turske kuće prof. E. Egli-a: bašča, zid oko bašče i paviljon u bašči. No, ne smijemo gubiti iz vida da veza turske kuće s prirodom nije samo njoj svojstvena pojava. Naprotiv, prostorno gledano, od Atlantika preko Španije i južne Francuske, sjeverne Afrike i Italije, pa Balkana, Bliskog i Srednjeg istoka, sve do Japana, vremenski gledano od pradavnih vremena do danas princip nekakvog atrija, peristila, avlije, princip intimnog isječka prirode, kod svijeta je prisutan. Nema nikakva razloga da vjerujemo da se ovdje pojavljuje tek po dolasku Osmanlija.

Za pažljivijeg posmatrača između bolje hercegovačke kuće (mostarske, blagajske, stolačke...) i dubrovačkih ladanjskih dvoraca po Lapadu i Rijeci dubrovačkoj ima diskretne bliskosti, npr. u simetričnoj kompoziciji glavnog objekta, u rasporedu i oblicima prozora, u prizemnim trijemovima, koji su i u našim krajevima koji put s kamenim stubovima i polukružnim zidanim lukovima²⁴ (a što istovremeno upućuje i na detalje arhitektonskog dekora stećaka). Kamena zidna masa ovdje je dominantna, doksata je malo, a ako ih ima, onda uz promjenu konstruktivnog sistema snažno iskaču iz osnovnog korpusa. Niski četverovodni krovovi pokriveni su pločom, no ima i trovodnih i dvovodnih krovova, a kuće s naglašenim zabalom na uličnoj fasadi, kakva se još mogu naći u Stocu (i sigurno spadaju u najstarijije), nedvojbeno posjeduju gotičku tradiciju. Trijemovi iza kamenih, lučno povezanih stupova mogli su se do prije nekoliko godina vidjeti na staroj Čelića kući u Stocu, a i danas djeluju snažno na

23. Dž. Čelić, *Uljecaji ...: Isti, Tip kuće u Hercegovini*, Rad IX. kongresa folklorista Jugoslavije, Sarajevo, 1963. A. Pašić, *Prilog proučavanju islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji na primjeru Mostara - Koliko je stara stambena arhitektura autohtona pojava*, Neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 1989.

24. Upporediti: I. Zdravković, *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1951.

Hadžiahmetovića kući kod Trebinja. Prozori sa šiljatim lukom na katovima djeluju vrlo orijentalizirajuće. Međutim, tu formu jedva da ćemo naći u Sarajevu ili dalje prema Carigradu, ali se zato uveliko približava oblicima na stećcima, a i na dubrovačkim dvorcima. Itd, itd.

Isti uticaji opet se prenose i na javne sadržaje, pa ako bacimo pogled na sahat-kule kao dualističke kontraste munarama, konstatirat ćemo da je ona počiteljska u suštini jednostavan retardiran romanički toranj, mostarska kasnogotički, a trebinjska barokni.²⁵ Džamije i ovdje, poštujući osnovni funkcionalno-prostorni koncept, dobivaju plašt i krov iste strukture zidanja i pokrivanja kao i stambena arhitektura, dok su munare uglavnom u klasičnim osmansko-islamskim oblicima (istina koji put kratke i zdepaste, što je rezultat ograničenog umijeća domaćeg graditelja). Kulturološki, posebnu zanimljivost predstavlja barem desetak džamija u dijelu Hercegovine od Neretve na istok, koje unjeste klasične munare imaju (ili su imale) munaru u obliku jednostavnog romaničkogotičkog tornja, četvrtaste osnove, sa po jednim prozorom na četiri strane u najvišoj etaži. I danas ovakve munare vidimo na ruševini Stare džamije u Bileći, na Plani, u Dabrici, u Bjeljanima, a ranije su postojale barem na tri džamije u Mostaru i na jednoj u Nevesinju. U selu Kotezima munara valjkastog oblika asocira nas na primjere tornjeva iz paleokršćanske faze.

Da se i domaći graditelj, s inventarom oblika iz vlastitog iskustva, uz ponekog graditelja dobavljenog sa strane vrlo rano upuštao i u čisto sakralne islamske sadržaje govori činjenica da je na pr. Sinan-pašina džamija u Mostaru, vjerovatno najstarija džamija Hercegovine, imala munaru u obliku tornja. Isto se desilo i sa džamijom Čejvan-čhajinom iz 1552. g. Karađoz-begova džamija u Mostaru iz 1557. je bila prvi istinski stilski domet osmansko-islamskog graditeljstva u Hercegovini, da bi u istom gradu još početkom XVII st. zadužbina Fatima-kadune Šarić dobila munaru u obliku tornja.²⁶

Sarajevsko-fočanska regija, najneposrednije izložena uticajima s Istoka, u najvećoj je mjeri i poprimila uticaje orijenta, o čemu prvenstveno svjedoči nesklad rastvorenih divanhana i niskih ćeremitnih krovova sa dugim i ostrim zimama koje su u ovim krajevima uobičajene. Kuća se razgibala uz visoko obzidane avlije, podijelila na zimski i ljetni dio, rastvorila prema prirodi hatatima, divahanama i kamerijama. No, na kući savladani konstruktivni sistem, te oblik krovišta i pokrova, i ovdje se snažno prenio na javne sadržaje, od dućana i magaza, preko hanova, sve do mekteba i medrese, džamije i tekije. Izgled sarajevske ili fočanske mahalske džamije bitno se razlikuje od one banjalučke ili travničke, a jedna i druga od neke u Mostaru, Stocu ili istočnoj Hercegovini.

Oblast zidnog slikarstva, koje je kod nas sasvim slabo proučavano, također daje puno primjera za domaća i orijentalna preplitanja. I dok nam slikar-

25. H. Kreševljaković, *Sahat-kule u BiH*, Naše starine IV., Sarajevo, 1956., str. 17-32.

26. Vidi: H. Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980.

ski dekor na Aladži u Foči pruža primjere islamske ornamentike XVI st. najvišeg dometa, dotle na nekim drugim objektima možemo pratiti čitavu dramu suprotstavljenih vrijednosti. Tako u Carevoj džamiji u Sarajevu, nakon izvedenih konzervatorsko-restauratorskih radova u enterijeru, vidimo čak četiri sloja oslikavanja i razvoja ornamentalnog izraza, među kojima dominira klasična faza XVI st, te dvije tursko-barokne iz XVIII i XIX st. Naprotiv, u livanjskoj Balaguši i mostarskoj Karađoz-begovoj džamiji vidimo realistično, gotovo naturalistički tretirane vočke domaće flore s cvjetovima i plodovima kako se nadmeću s elementima stiliziranog dekora. U Sulejmaniji u Travniku domaća ali i egzotična flora i stilizirani arhaizirajući dekor dali su neponovljivu skladnu cjelinu, dok je Faginović u sarajevskoj Mišćinoj džamiji gotovo realistički prikazao panorame Meke i Medine. A možda je najdalje otišao nepoznati slikar (Nakaš) iz počiteljske medrese, koji je u četiri segmenta kupole na dershani dao četiri suhoparna primorska pejzaža, koji nas snažnom impresijom vuku na obale Jadranskog mora.²⁷ Da je Bosna primala poticaje, ali i davala osebujan doprinos tursko-islamskoj kulturi možda najbolje svjedoče dvojica slikara-minijaturista XVI st. Matrakči Nesuh i Osman Nakaš, koji su radili na Dvoru u Carigradu unošeći u svoje radove toliko novog da je teoretičar Nurullah Berk²⁸ morao označiti Osmana Nakaša kao prelomnu ličnost u sveukupnom razvoju turske minijature.

Za drvorezbu,²⁹ za savat na bakru,³⁰ za vez i tkaninu, također moramo konstatirati da bosansko-hercegovački umjetnik u principu nije prihvatio orijentalni motiv bez kraja. Naprotiv, koristi ređanje i nizanje istog motiva u kružnim, kvadratičnim, heksagonalnim ili romboidnim zatvorenim cjelinama.

Ulaženje u dublju analizu svih ovih, do danas slabo uočenih i uglavnom neobrađivanih pojava daleko bi nas odvelo. No, sve skupa vodi nedvojbenom zaključku da ovdje niko nije jednostavno presadio umjetnost islamskog orijenta i da domaći čovjek nije kompilator tuđih dostignuća pred kojima je ostao zadivljen. Naprotiv, on je samosvjestan stvaralac koji je vlastitu, duboko utemeljenu kreativnost, samo bogatio na plodnim preplitanjima s uticajem Istoka.

27. O slikarskim dekoracijama u džamijama BiH zapažene priloge dali su : M. Zarzycki, E. Arndt i Đ. Stratimirović, *Aladža džamija u Foči*, GZM 1891., A. Andrejević, *Alaža džamija u Foči*, Beograd, 1972., Isti, *Islamska monumentalna umjetnost ...*, Beograd, 1984. Konzervatorsko-restauratorske radove najvećim dijelom izvodio Nihad Bahtijarević, slikar-konzervator, sa svojim saradnicima.

28. Nurullah Berk, *La peinture turque*, Istanbul, 1951.

29. V. Čurčić, *Drvorezbarstvo u BiH*, kalendar "Napredak" za 1934., Dž. Čelić, *Drvorezbarstvo u BiH*, "Most" 11., Mostar, 1976.

30. M. Karamehmedović, *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo, 1980.

DOMAĆE I ORIJENTALNO U MATERIJALNOM KULTURNOM NASLJEĐU
BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

R e z i m e

Prihvatanjem Islama Bošnjaci i Hercegovci nisu prekinuli sa svojim ranijim civilizacijskim i kulturnim tekovinama. Naprotiv, nastupila je vjekovna plodna simbioza zatečenih autohtonih kulturnih vrijednosti s orijentalno-islamskim uplivima. Ta simbioza manifestira se, kako u duhovnoj, tako još više u materijalnoj sferi sveukupnog kulturnog nasljeđa bosanskohercegovačkih muslimana.

Srednjevjekovna umjetnost stećaka nastavila se u muslimanskim "šehidskim" nišanima na oko stotinu lokaliteta, pa je i epigrafika na tim spomenicima na narodnom jeziku, pisana "bosančicom". Tek u XVI. st. i kasnije prevladavaju orijentalno-islamski oblici bašluka, s arapsko-islamskom epigrafikom, no i dalje su oblici izdiferencirani po regijama.

Regionalna izdiferenciranost posebno je uočljiva u oblasti arhitekture, s tri snažna segmenta-srednjobosanskim, sarajevsko-fočanskim i hercegovačkim, te nizom prelaznih zona i pojava.

Sve što je vrijednije ostavila osmansko-islamska arhitektura uglavnom pada u XVI. i početak XVII. st. No, broj tih spomenika je ograničen na 30-tak džamija i jedva još toliko drugih građevina. Sve ostalo, preko 1000 džamija, većina javnih objekata i sva stambena i proizvodna arhitektura, pod uticajima je Orijenta i Islama, no u biti pripada domaćim regionalnim školama.

Na dvojnim-domaćim i orijentalnim ishodištima formirala se stambena arhitektura: zatvoren kubus centralne Bosne s visokim i strmim četverovodnim krovom, kamena kuća s niskim krovovima od ploče po Hercegovini, kuća s rastvorenim hajatima i divanhanama pod niskim krovovima od kupe-kanalice (očito u neskladu s prirodnim uslovima, no na direktnoj vezi s Istokom) u Sarajevu i Foči. Bitne karakteristike stambene izgradnje prenijele su se i na džamije i druge javne objekte. Bosna je razvila svoje tipove drvenih munara na preko 70% džamija, Hercegovina je u nizu slučajeva munaru "zamijenila" skromnim tornjem retardirane romanike.

Oblasti zidnog slikarstva, drvorezbe, obrade metala i tekstila... također prepliću islamsko-orijentalne i domaće motive u osebnije pojave. Ovo sve skupa govori da domaći čovjek nije kompilirao, već vlastitu kreativnost samo bogatio uticajima s islamskog Istoka.

NATIVE AND ORIENTAL IN THE MATERIAL CULTURAL HERITAGE OF BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN MOSLEMS

S u m m a r y

After the acceptance of Islam Bosnians and Herzegovinians did not break their earlier cultural and civilizational streams off. On the contrary, long lasted symbiosis started between the existing, autochthonous culture and Oriental-Islamic influences. That symbiosis was visible in intellectual and even more in material sphere of cultural heritage of Bosnian and Herzegovinian Moslems.

Medieval art of old Bosnian pre-Islamic tombstones (*stećak*) continued to exist in Islamic nishan-tombstones which could be found in more than hundred sites. Epitaphs on that tombstones were written in vernacular called "Bosnian language" (*bosančica*). Oriental-Islamic form of *bashlik*-tombstones, with Arabic-Islamic epigraphy, started to prevail during and after the 16th century, but the difference between tombstones still existed according to regions.

Regional differences were especially visible in architecture, with three basic regional characteristics prevailing: Medieval-Bosnian, Sarajevo-Foča region and Herzegovinian, as well as with lot of transitional areas and appearances.

Valuable heritage of Ottoman-Islamic architecture has mainly come down from the 16th century, and the beginning of the 17th century. But, the number of monuments was limited to about thirty mosques and hardly the same number of other buildings. All other monuments, i. e. over 1000 mosques, the majority of public buildings, all the dwelling houses, trade and handicraft places, although being under the influence of Orient and Islam, belonged to native regional schools of architecture. Dwelling architecture was based both on native and Oriental influences: in Central Bosnia prevailed houses in form of closed cube with high and inclined four-sided pavilion roof, in Herzegovina stone houses with low, flat roof, in Sarajevo and Foča houses with open *hayats* (porches) and spacy open *divanhanas* (anterooms), covered with low *pan-tiles* roof (direct influence of the East, but the roof was unsuitable to weather conditions). Basic characteristics of dwelling architecture were transferred to mosques and other public buildings. Bosnia developed its own type of wooden minarets in more than 70% of mosques, while Herzegovina mainly changed minarets for wooden tower in style of late Romanticism.

Other arts like wall painting, wood carving, processing of metal and textile, produced an outstanding results by combining Islamic-Oriental and native motifs. All these facts gave the proof that native man did not surrender but enriched his creativity with the influences coming from the Islamic East.